

بررسی کاربردهای گلیم سیستان (معرفی شال سیستان)

مهديه شیرازی^۱

چکیده

گلیم یکی از متنوع‌ترین بافته‌ها از نظر کاربرد، طرح و ابعاد است. نقوش، نوع بافت و از همه مهم‌تر کاربرد گلیم در هر منطقه، متفاوت از منطقه‌ی دیگر است. در سیستان نیز گلیم دارای زیرمجموعه‌های متنوعی از نظر کاربرد، طرح و اندازه است. در سیستان قدیم انواع گلیم بافته می‌شده و مورد استفاده بوده است. گواه این امر گلیمک منقوش در قالی سیستان است، که در موزه‌های دنیا نگهداری می‌شود. نکته‌ی دارای اهمیت تداوم بافت گلیم مخصوصاً «شال»^۱ در میان مردم سیستان است. شال اصطلاحی محلی است، برای هر زیرانداز بدون پرز که به روش پودنما بافته شده باشد. گلیم در سیستان دارای زیرمجموعه‌هایی مانند: شال (گلیم با کاربرد زیرانداز)، سفره آردی^۲، سفره نان^۳ و کیسه است، اطلاعات اندکی درباره شال یا زیرانداز سیستانی در کتاب فرش سیستان اثر آقای علی حصوری آمده، در این کتاب درباره بافت سوماخ^۴ و خرسک^۵ صحبت شده، که نشان از قدمت و توانایی بافت این گلیم‌ها در میان مردم سیستان دارد. هدف از انجام این پژوهش بررسی گلیم سیستان و کاربردهای متفاوت آن به همراه معرفی شال سیستان است. پرسش‌هایی در این باره مطرح شده مانند: «گلیم سیستان دارای چه زیرمجموعه‌های کاربردی است؟» پژوهش پیش رو با تحقیقات میدانی و به روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است.

کلیدواژه‌ها: تخت‌بافته سیستان، گلیم-شال، دست‌بافته، سفره.

۱. کارشناس ارشد هنر اسلامی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان. mahdie.shirazi2014@gmail.com

مقدمه

گلیم از بافته‌های داری کشورمان است؛ هر منطقه دارای بافته‌های داری با نقوش و مشخصات خاص خود است. سیستان نیز از این قاعده مستثنا نیست و دارای قالی و گلیم خاص خود است. گلیم سیستان دارای زیرمجموعه‌های شال (در گویش سیستانی به گلیم با کاربرد زیرانداز شال گویند)، سفره آردی، سفره نانی و کیسه است. طی مطالعات و بررسی‌های صورت گرفته درباره ای بومی سیستان، مطلب مکتوب جامعی درباره گلیم سیستان یافت نشد. تنها منبع قابل استناد درباره‌ی گلیم سیستان محدود به تعداد اندکی تصویر گلیم در کتاب فرش سیستان آقای حصوری، که از قالی و گلیم سال ۱۳۶۹ صحبت شده است. در این کتاب از خرسک که توسط طایفه‌ی کوه‌کنان بافته شده، اشاره شده است؛ همچنین گلیمک سوماخ قالی سیستان را وجه تمایز قالی سیستان از سایر قالی‌ها دانسته است. نگارنده پس از مشاهدات بر آن شد تا به بررسی کاربردهای متفاوت این هنر بومی بپردازد؛ در ابتدای پژوهش این سوال که، «معادل گلیم در زبان سیستانی چیست؟» مطرح شد. سوال بعد، «در گویش سیستانی، شال به چه نوع زیراندازی گفته می‌شود؟» و در انتها و مهم‌ترین پرسش پیش آمده اینکه، «برای گلیم سیستان چه کاربردهایی می‌توان نام برد؟» که این کاربردها در نقش زیرانداز، سفره آردی، نانی و کیسه که برای ادامه زندگی ضروری هستند، نمایان شدند. معرفی شال سیستان و کاربردهای گلیم سیستانی برای اولین بار و توسط نگارنده صورت گرفته است. پژوهش پیش رو از نوع بنیادی بوده و به روش میدانی به صورت حضور در منازل بافندگان و دارندگان این تخت‌بافته بومی، حضور در دکان‌های بازار فرش‌فروشان شهر زابل که قالی و گلیم سنتی می‌فروشند، شکل گرفته است. در یک جمع ی کلی توضیحی درباره‌ی گلیم سیستان داده شده و به معرفی و توضیح مختصری از شال سیستان، سفره آردی، سفره نانی و کیسه پرداخته است. در انتها و

در نتیجه ی با توجه به یافته‌های پژوهش، یک تعریف کلی درباره شال سیستان به دست آمد.

پیشینه

مهدی اکاتی ۱۳۹۲ در پایان‌نامه‌ی خود تحت عنوان «بررسی و آسیب‌شناسی تخت‌بافته‌های (بافته‌های بدون پرز) سنتی سیستان» به معرفی گلیم، خولک و سایر بافته‌ها پرداخته است. طوبی برازنده مقدم ۱۳۹۲ در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «شناخت و معرفی گلیم خراسان جنوبی» به تطبیق مختصری در نقوش گلیم خراسان جنوبی، سیستان و بلوچستان و کرمان پرداخته است. زهرا دولت‌آبادی و پروین دولت‌آبادی ۱۳۹۲ در مقاله‌ای با عنوان «هنرهای سنتی سیستان با استفاده از الیاف گیاهی و حیوانی» گلیم را از جمله صنایع دستی با اهمیت استان معرفی کرده و تصویری از آن ارائه داده است. فاطمه شیرعلیان ۱۳۹۴ در پایان‌نامه‌ای با عنوان «مقایسه تطبیقی نقش‌مایه‌های به کار رفته در هنر سیستان و بلوچستان از ورود آریایی تا عصر حاضر (مطالعه موردی سفال، دست‌بافته‌ها، رودوزی‌ها، زیورآلات)» به بررسی هنرهای دستی سیستان پرداخته و نامی از گلیم سیستان نبرده است. با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته درباره‌ی هنر و صنایع دستی سیستان وجه تمایز پژوهش پیش رو با پژوهش‌های صورت گرفته در این است که این پژوهش با ارائه تصویر به دسته‌بندی انواع گلیم سیستان پرداخته است که در کاربرد و نقوش تفاوت دارند و همچنین سعی در شناسایی شال سیستان داشته است.

پیشینه بافت شال سیستان

گلیم زیراندازی با بافت ساده نسبت به قالی و پارچه است که به علت فسادپذیری مواد اولیه‌ی آلی موردی از آن باقی نمانده و بنابراین به منابع تاریخی درباره‌ی این بافته‌ی بومی رجوع شده؛ در منابعی که در ادامه ذکر شده از قالی و بافتنی در دوره‌ی پیش از تاریخ و تاریخی یاد شده. اگر گلیم

گلیم جاجیم‌باف پشت و روی یکسانی دارد. نوع دیگر، گلیم سوزنی است که پودهای اضافه در پشت گلیم به صورت آزاد رها می‌شوند (یاوری، ۱۳۹۲: ۵۰). خرسک، نوعی گلیم با تار و پود پشیمی است. این نوع گلیم پرزهای بلندی دارد؛ این بافته حد واسط گلیم و قالی است. نقوش مورد استفاده در گلیم به دو نوع هندسی و غیرهندسی تقسیم می‌شوند. نقوش هندسی برای گلیم‌های ساده‌باف و جاجیم‌باف و نقوش غیر هندسی برای خرسک استفاده می‌شود.

در کتاب فرش سیستان اثر آقای حصوری آمده که سیستانی‌ان با فن بافت گلیم سوماک یا سوماخ آشنا بوده‌اند. گواه این مطلب، گلیمک منقوش ابتدا و انتهای قالی سیستان است. خرسک را نیز جزء بافته‌های طایفه‌ی کوه‌کنان معرفی کرده است. شواهد موجود نشان می‌دهد که وجود سه نوع گلیم سوماخ، خرسک و ساده‌باف در سیستان اثبات شده است. هم‌اینک تنها نوع ساده‌باف آن یافت شده و چه بسا در روستاهای پنهان از نظر عشایر، سایر انواع گلیم هنوز بافته شوند. تار و پود گلیم سیستان از پشم گوسفندان بومی تهیه می‌شده، به این‌گونه که در فصل بهار گوسفندان را به جوی‌ها و نهرها برده، و پشمشان را می‌تند. سپس با قیچی مخصوص پشم گوسفندان را چیده و انبار می‌کردند. پس از اتمام چیدن، پشم‌ها را با «پوشک»^۸ می‌زدند تا از هم باز شوند و در مرحله‌ی آخر با «جَلْک»^۹ پشم را می‌ریسیدند. تمام مراحل ریسندگی توسط زنان صورت می‌گرفت.

نقوش مورد استفاده در گلیم از نظر رنگ به دو نوع تقسیم می‌شوند: نوع اول با الیاف پشم خودرنگ تقسیم می‌شوند. پشم خودرنگ به دو قسمت الف-پشم سفید و ب-پشم سیاه تقسیم می‌شود. نوع دوم پشم رنگ شده است که با رنگرزی سنتی تهیه می‌شده است. رنگرزی الیاف پشم در سیستان به روش سنتی و توسط بافنده صورت گرفته است. رنگ مورد استفاده در گلیم سیستان رنگ‌های گیاهی هستند. رنگدانه‌ها از گیاهان بومی منطقه هستند؛ در رنگرزی از گیاهانی مانند چَغَک^{۱۰}، گُل‌گَز و غیره استفاده

را به نوعی بتوان پیش‌بافت قالی و پارچه تلقی کرد؛ پس پیشینه‌ای همچون قالی سیستان برای آن می‌توان قائل شد. در پژوهش‌های صورت گرفته درباره‌ی قالی سیستان، آن را بافته‌ای به قدمت عصر مفرغ معرفی کرده و گواه این امر ابزارهای مخصوص بافت قالی می‌دانند که در گورهای زنان این شهر یافت شده است (پرهام، ۱۳۷۸: ۴۰). یکی از نشانه‌ای بافت گلیم در سیستان در کتاب آقای حصوری آمده که: «نام باستانی سیستان زرنگ بوده که با آب ارتباط دارد. نام فعلی سیستان از قوم سکاه گرفته شده که در قرن دوم میلادی به این سرزمین مهاجرت کردند. سکاه در قرن پنجم قبل از میلاد گلیم و قالی می‌بافته‌اند که در مزارهای ایشان در آلتایی باقی مانده است.» (حصوری، ۱۳۷۱، ۳). همچنین در کتاب مسالک الممالک^{۱۱} اشاره‌ی کوتاهی به پیشه‌ی مردم دو شهر در سیستان آمده: «داور و صالقان بر دو منزلی بُست. دو شهرست پر نعمت و با کشاورزی و میوه بسیار و بیشتر مردم جولاهه باشند.» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۹۸). در کتاب حدود العالم من المشرق الی مغرب^{۱۲} (کرانه‌های جهان از خاور تا باختر) کتاب قرن چهارم هجری نوشته که در سیستان «و از آنجا جام‌های فرش افتد بر کردار طبری؛ و زیلوی‌ها بر کردار جهرمی.» (ستوده، ۱۳۶۲: ۱۰۲).

گلیم سیستان

به بافته‌های بدون پرز، با تار و پود پشیمی، گلیم گفته می‌شود. این بافته در ایران به انواع مختلف و روش‌های بافت متفاوت بافته می‌شود. گلیم‌ها در نوع بافت به سه نوع ساده‌باف، گلیم چرخ‌باف، جاجیم‌باف و گلیم سوزنی یا سوماک تقسیم می‌شوند. گلیم ساده‌باف پشت و روی یکسانی دارد. در گلیم چرخ‌باف پودهای اضافی روی هم قرار می‌گیرند که باعث استحکام گلیم می‌شوند؛ این گلیم یک‌رو است. در روش جاجیم‌باف تار رنگی به کار می‌رود که مانند پود در ایجاد طرح ایفای نقش می‌کند.

تصویر ۱. شال جفتی سیستان هفتاد ساله (مأخذ: نگارنده)

دارند. نقوش دو لَت شال مکمل هم هستند. در تصویر ۳ نمونه‌ی دوخته شده‌ی شال دو لَتی مشاهده می‌شود.

شال سیستان اغلب توسط زنان عشایر و روستاییان بافته شده است. دلیل بافت این زیرانداز اوغات فراغت به خصوص شب‌های طولانی زمستانی و سهل‌الوصول بودن مواد اولیه‌ی اصلی یعنی پشم بود. از مهم‌ترین دلایل بالا بودن کیفیت و مرغوبیت بافته‌های سیستان به خصوص گلیم این منطقه، استفاده از پشم گوسفندان بومی منطقه است. شال سیستان در ابعاد بزرگ بافته می‌شده است. در گلیم‌های با ابعاد بزرگ مانند یک متر در چهارمتر معمولاً دو قطعه از آن به هم دوخته شده است. نقوش این زیراندازها اکثراً سیاه، سفید و قهوه‌ای خودرنگ یا طبیعی هستند؛ و کمتر از سایر رنگ‌ها استفاده شده است. رنگ‌ها در باندهای عرضی ظاهر شده که به اصطلاح محلی به آن‌ها «کشش» گویند و بر هریک از نقوشی که بر روی آن آید «مهر» گفته می‌شود (درگی، ۱۳۷۸: ۶۱).

تصویر فوق شال سیستانی را نشان می‌دهد این شال تماماً پشم است. ابعاد شال ۵×۳ متر است؛ و به صورت جفتی با دارهای قدیمی بافته شده است. نقش اصلی این شال محرمات است. یک قاب با نقش قالب زیگزاگ به عنوان حاشیه بافته شده که از لوزی‌های توپُر متصل، نقش کُک و کارچک^{۱۲} تشکیل شده است. زمینه به رنگ

می‌شود که با «شار^{۱۱}» تثبیت می‌شوند. در گلیم، نقوش ذهنی باف و هندسی هستند. محرمات، نقش اصلی شال پودنمای سیستان است. راه‌راه‌ها دارای ضخامت‌های تنوع و منقوش هستند. در فواصل میان راه‌راه‌ها از سایر نقوش ریز نیز استفاده می‌شود.

شال سیستان

در گویش سیستانی به هرگونه زیرانداز بافته‌شده‌ی داری تماماً پشم، «شال» گفته می‌شود. بافت پودنما یا پودرو دارد. این زیرانداز معادل گلیم با کاربرد زیرانداز است. زمینه به رنگ تیره بافته شده که رنگ کرم نقوش را بیشتر نمایان می‌کند. زمینه راه‌راه‌های ساده دارد. در حالی که محرمات منقوش با رنگ کرم که احتمالاً از پشم خودرنگ باشند بافته شده است. شال‌ها به دو صورت تک‌لَت و دو لَت بافته می‌شوند. در اصطلاح محلی به آن پَت می‌گویند (فروغی‌نیا و سایرین، ۱۳۹۳، ۲)؛ شال دو لَت با جوال‌دوز و نخ پشمی ضخیم دوخته می‌شود. دو طرف شال به صورت ضربدری همانطور که در تصویر شماره ۳ آمده دوخته شده‌اند. نقش غالب شال سیستان نقش محرمات است. در این بافته‌ها گاهی محرمات ساده در کنار محرمات منقوش به کار رفته است. نقوش تمامی گلیم‌ها ذهنی باف و هندسی بوده؛ که نقوش شکسته بیشترین کاربرد را در این بافته‌های داری

شال تماماً پشمی سیستانی با ابعاد 4×3 متر بافته شده است. نقوش رنگین و هندسی‌اند. زمینه‌ی بافته محرمات تیره رنگی است، چهار طرف شال یک قاب به رنگ کرم که به نظر می‌رسد از پشم خودرنگ گوسفندان بومی باشد، بافته شده است.

حاشیه خارجی و داخلی قاب با مثلث‌های متصل تزیین شده است. در بین خطوط حاشیه تزیینی لوزی‌های متصل کرم‌رنگ دیده می‌شوند. در ضلع عمودی شال یک دسته لوزی سه‌تایی با خط‌هایی متصل طرح شده است. در ضلع افقی شال لوزی‌هایی سه‌تایی که به هم متصل هستند. درون قاب نوارهای محرمات به رنگ‌های قرمز، قهوه‌ای، سبز و قهوه‌ای دیده می‌شود. در قسمت انتهایی گلیم نواری سرمه‌ای با نقش گلک ظریفی به رنگ سفید در طرفین دو خسته چتردار^{۱۶} به رنگ‌های سرمه‌ای، قرمز، سبز و قهوه‌ای و مرکز آبی مشاهده می‌شود. دو نوار با زمینه‌ی آبی تیره و لوزی‌های مُنقش روشن با لوزی‌های ریز قرمز بافته شده است. در نوار بعدی دو نوار ابروی عروس^{۱۷} با نوار کرم مشاهده می‌شود که دو خسته چتردار را احاطه کرده‌اند

لوار پشمی رنگی در دو ردیف با نقش محرمات بافته شده است. گلیمک عریض^{۱۸} با پشم ای خودرنگ بافته شده است. شال دارای ریشه پشمی خودرنگ است. گلیمک مُنقش و از نوع پودنما است. نقش لوزی‌ریزه^{۱۹}‌های رنگین به صورت مورب بافته شده است. با توجه به ابعاد بزرگ شال این احتمال می‌رود که از دار خوابیده برای بافت استفاده می‌شود. این دار قابلیت تنظیم در ابعاد دلخواه بافنده را دارد. شال دارای ریشه پشمی خودرنگ نسبتاً بلندی است.

این شال دو لُتی از دو قسمت 4×0.5 متر بافته شده است. جنس شال تماماً پشمی است. رنگ‌ریزی به روش سنتی و با گیاهان منطقه صورت گرفته است. دو طرف شال با جوال دوز و نخ پشمی به هم، به صورت ضربدری دوخته شده‌اند. احتمالاً دلیل جدا بافته شدن شال محدودیت اندازه‌ی دار و راحتی حمل و نقل بوده است. دو حاشیه

تیره‌ی قرمز سیر با راه‌راه‌های مشکی بافته شده. در این نوع محرمات به جای استفاده از نوارهای ساده از یک سری نقوش ظریف به صورت نوار استفاده شده است. شش نوار به رنگ کرم که به نظر می‌آید پشم خودرنگ گوسفند باشند دیده می‌شود. نوار مرکزی نقش گلک^{۲۰} بعدی طرحی جفتی شبیه شاخک^{۲۱} در انتها نقشی که با مستطیل‌های به هم متصل دیده می‌شود. لوار^{۲۲} شال از جنس پشم و به رنگ تیره است. محرمات ساده (نوارهای رنگی) در زمینه و محرمات منقوش به عنوان نقش دیده می‌شوند. شال لوار پشمی داشته و ریشه ندارد.

تصویر ۲. شال پشمی هشتاد ساله سیستانی (مأخذ: نگارنده)

چله‌کشی فارسی و دار افقی را بالا می‌برد. تار و پود هر سه شال تماماً پشمی بوده و رنگریزی سنتی داشته‌اند؛ که نشان از وفور مواد اولیه در این منطقه دارند. شال‌ها پودنما بوده و نقوش ذهنی‌باف و هندسی دارند همچنین محرمات نقوش اصلی شال سیستان است؛ و تنها تفاوت آن‌ها در منقوش و ساده بودن آن است. گلیمک عریض منقوش که از ویژگی ای قالی سیستان و وجه تمایز آن از سایر قالی‌های ایران به شمار می‌رود در شال تصویر ۲ قابل مشاهده است و در دو نوع تک‌لت و دو‌لت بافته می‌شوند که شال تک‌لت پهنای شال دو‌لت به‌دوخته را دارد. لوارها پشمی و گاهی منقوش هستند.

سفره

به گلیم سیستان با هدف نگهداری آرد و نان سفره گفته می‌شود. تفاوت بارز میان شال سیستان و سفره‌ها در ابعاد و کاربری آنهاست. سفره از نظر رنگ و فرم و بافت به دو صورت تهیه می‌شود؛ نوع اول بافت ساده با تنوع رنگ بالا از رنگ‌های رایج در هنر منطقه و حاکمیت رنگ قرمز هستند که فرم‌ها به صورت باندهای عرضی و با تکرار و تغییر اندک رنگ و فرم در طول سفره دیده می‌شوند. نوع دوم ابتدا به صورت گلیم معمولی و تکرنگ بافته شده و به صورت برجسته‌های بافت‌های خطی که تداعی فرم‌های متعدد و ساده هست تزیین می‌شوند این فرم‌ها به صورت تکرار لوزی‌های متفاوت از نظر اندازه دیده می‌شوند. (درگی، ۱۳۷۸: ۶۲).

سفره آردی

به گلیم‌های بافته شده در سیستان با کاربرد نگهداری آرد، سفره آردی گفته می‌شود. این گلیم‌ها تار و پود پشمی با روش رنگریزی سنتی دارند. بافت گلیم‌ها به روش پودرو یا پودنما است. از دو نوع دار افقی و عمودی برای بافت گلیم استفاده می‌شود، دار خوابیده که توسط روستاییان

تصویر ۳. شال پشمی جفتی سیستانی هشتاد ساله
(مأخذ: نگارنده)

در طرفین با مستطیل‌های یک‌درمیان قرمز و سیاه تزیین شده‌اند. نقش غالب محرمات؛ و محرمات نقش‌دار است. بعد از چند نوار ساده یک نقش گلک کرم بر زمینه سیاه در قسمت انتهایی شال بافته شده و نوارهای ساده‌ی رنگی روشن و تیره تکرار شده‌اند و یک ردیف نقش خشتی بسیار کوچک کرم بر نوار زمینه سیاهی دیده می‌شود. این دو نقش در میان راه‌راه‌های ساده‌ی رنگی دیده می‌شوند. لت‌ها لنگه‌ی هم هستند و نقوش عیناً تکرار شده‌اند. لوار منقش بوده و از نقش توپکک^{۲۰} در آن استفاده شده است. ریشه‌های این زیرانداز از بین رفته است.

شباهت و تفاوت‌های میان شال سیستان

شال‌ها دارای ابعاد بزرگ هستند؛ این ابعاد احتمال

جدول ۱-۱. مشخصات شال سیستان

مشخصات	شال شماره ۱	شال شماره ۲	شال شماره ۳
ابعاد	۰/۵×۳ متر	۳×۴	۴×۰/۵
جنس تار و پود	پشم	پشمی	پشمی
نقش غالب	محرمات ساده و منقوش	محرمات ساده و منقوش	محرمات ساده و منقوش
قاب منقوش (حاشیه)	دارد	دارد	دارد
ریشه	ندارد	پشم عاجی	ندارد
جنس لوار	پشمی	پشمی	پشمی
نوع رنگرزی	رنگرزی گیاهی	گیاهی	گیاهی
گلیمک منقوش	ندارد	دارد	از بین رفته
تعداد لَت	دو لَت	تک لَت	دو لَت
روش بافت	پودنما	پودنما	پودنما
سن شال	۷۰ سال	۸۰ سال	۸۰ سال

مأخذ: نگارنده

و عشایر استفاده می‌شوند. تعدادی از این بافته‌ها حواشی تاشده دارند، یعنی به جای استفاده از لوار، پودپیچ شده‌اند. تعدادی از این سفره‌ها بدون نقش و ساده‌باف هستند. بنا به گفته‌ی یکی از فروشنده‌های^{۲۱} سفره در سیستان، این سفره‌ها از باقیمانده‌ی شال سیستان و اضافات مواد اولیه شال سیستان بافته شده‌اند.

در تصویر ۴ گلیم سیستانی در ابعاد ۱/۳۰×۱/۳۰ سانتی‌متر با نقش محرمات مشاهده می‌شود. گلیم با تار پنبه و پود پشمی بافته شده است. سفره به روش پودنما یا پودرو با رنگ غالب و زمینه‌ی گلیم زرشکی کار شده است. رنگرزی به روش سنتی و رنگ‌های گیاهی سیستانی صورت گرفته است. راه‌راه‌ها به رنگ‌های سیاه، سبز، قرمز و یک نوار مُنقَش پایان می‌یابند، که احتمال می‌رود نام این حاشیه گُلک باشد. نوار نسبتاً عریضی با نقطه‌ها و لوزی‌های سفید بافته شده است. لوار گلیم با همان نقش گلیم تا شده است. گلیم دارای گلیمک یا ساده‌باف پشمی بوده و ریشه ندارد.

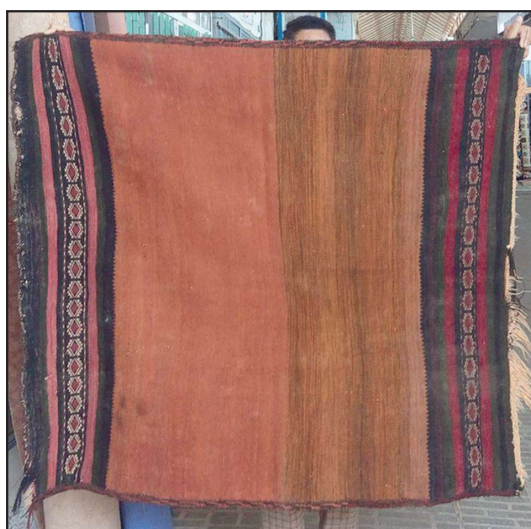
تصویر ۵ سفره‌آردی ۱/۵×۱/۵ متر تمام پشمی را نشان می‌دهد که توسط بافندگان سیستانی بافته شده است. این گلیم دارای نقش محرمات به دو صورت منقوش و ساده

تصویر ۴. سفره آردی پنجاه ساله (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۶. سفره آردی با کُچک (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۵. سفره آردی کمتر از بیست سال (مأخذ: نگارنده)

است. در میان راه‌راه‌های سبز، سیاه و قرمز نقش شبیه به نقش گل‌لوزی^{۲۲} در ابتدا و انتهای سفره بافته شده است. مرز میان مرکز و حاشیه با نوار سیاه زیگزاگی شبیه قلاب مشخص شده است. مرکز سفره از دو رنگ نزدیک به هم تشکیل شده است. رنگ‌رزی گلیم با گیاهان بومی منطقه و احتمال بسیار با چَغک^{۲۳} رنگ شده باشد. به نظر لوار سفره با رنگی دیگر بافته شده باشد و برجسته به نظر می‌آید. گلیم دارای ریشه‌های پشمی عاجی خودرنگ است که در قالی سیستان رایج بود و یکی از ویژگی‌های بافته‌های سیستان است.

تصویر ۶ سفره در ابعاد ۱۰۰×۱۰۰ با تار و پود پشمی می‌اشد که با رنگ‌های گیاهی منطقه رنگ شده‌اند. سفره به روش پودنما یا پودرو بافته شده است. نقش غالب اثر محرمات است. محرمات منقوش و محرمات ساده در کنار هم در این سفره بومی قرار گرفته‌اند. زمینه به رنگ زرشکی با تعدادی نوار باریک ظریف و یک نوار منقطع تیره در مرکز گلیم بافته شده است. ابتدا و انتهای گلیم، نوارهای رنگی سیاه، قرمز، زرشکی (رنگ زمینه)، آبی و سفید مشاهده می‌شود. در عریض‌ترین نوار با زمینه سیاه

تصویر ۶. سفره آردی با کُچک (مأخذ: نگارنده)

سفره نانی

این سفره برای نگهداری نان منازل مورد استفاده بوده است. نان را درون این سفره‌ها می‌پیچیدند تا از حشرات

یک طرح سفید آمده است که احتمالاً نقش گُلک مورد استفاده در قالی سیستان باشد. گلیمک یا ساده‌باف سفید به رنگ تار و پود پشمی بافته شده است. در این بافته ریشه به کار نرفته است. لوار گلیم تا شده و احتمالاً با نخ قرمز و سیاه به صورت برجسته بافته شده است. در این سفره آردی که زیرمجموعه‌ی گلیم است از «کُچک»^{۲۴} (چ ساکن است) استفاده شده است. کُچک یکی از تزئینات بافته‌های سیستان است. استفاده از کُچک در پشتی دست‌باف سیستان نیز مشاهده شده است.

شباهت و تفاوت‌های میان سفره‌های آردی سیستان

سفره ۱ به شکل مربع، تماماً پشمی با رنگ‌رزی سنتی و پودنما هستند. محرمات یا راه‌راه به دو صورت ساده و منقوش نقش غالب است. لوارها از پشم بوده و متفاوت از سایر لوارهاست؛ به گونه‌ای که تازده و منقوش هستند.

جدول ۱-۲. مشخصات سفره آردی

مشخصات	سفره آردی تصویر ۴	سفره آردی تصویر ۵	سفره آردی تصویر ۶
ابعاد سفره آردی	۱/۳۰×۱/۳۰	۱/۵×۱/۵	۱۰۰×۱۰۰
جنس تار و پود	پشم	پشم	پشم
نقش غالب	محرمات منقوش و ساده	محرمات ساده و منقوش در طرفین	محرمات ساده و منقوش در طرفین
جنس لوار	پشمی تازده	پشم عاجی برجسته منقوش	پشم برجسته منقوش
روش بافت	پودنما	پودنما	پودنما
کُچک	ندارد	ندارد	دارد
ریشه	ندارد	پشمی	ندارد
گلیمک	پشم خودرنگ	سیاه	پشم خودرنگ
رنگ‌رزی سنتی	سنتی	سنتی	سنتی
سن سفره	پنجاه سال	کمتر از بیست سال	کمتر از بیست سال

مأخذ: نگارنده

تصویر ۷. سفره نانی تاشده با قدمت کمتر از بیست سال (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۸. سفره نانی قدمت کمتر از پنجاه سال (مأخذ: نگارنده)

خودرنگ بافته شده است. نقوش این سفره با نخ‌های پشمی رنگی بافته شده اند. نقوش بافته شده با نخ رنگی برجسته‌تر از زمینه به نظر می‌رسند. دلیل این امر احتمالاً استفاده از الیاف با ضخامت بیشتر است. رنگریزی الیاف با رنگ ای سنتی و گیاهان سیستان انجام شده است. نقوش اصلی سفره در ابتدا و انتهای گلیم تکرار شده‌اند. نقوش سفره نقوش سوزن‌دوزی سیستانی را به یاد می‌آورند. ابتدای طرح یک نوار زنجیره^{۲۵} با رنگ سیاه مرکزی و قرمز در طرفین کار شده است. یک ردیف نوار با نقش موج سیاه و زنجیره‌ی نارنجی دیده می‌شود. نقش کارچک^{۲۶} و نقش موج در میان نقش پیچ‌خورده‌ی رنگینی قرار گرفته، نقش بعد سه ردیف

موزی محافظت شده و تازه بماند. در انتهای هر سفره یک نخ گیس‌باف قرار دارد که برای بستن این سفره و محافظت بیشتر است. سفره نانی سفره‌ای با طول بسیار و عرض کم، با تار و پود پشمی بافته شده است. عرض تقریبی برای این سفره‌ها ۰/۵ و طول آن تا ۶ متر هم بافته شده است. طول بسیار این سفره‌ها این احتمال را بالا می‌برد که از دار خوابیده که مخصوص عشایر است استفاده شده باشد. در این گلیم از اجرای نقوش بافته شده استفاده شده که نقوش برجسته‌تر دیده می‌وند.

تصویر ۴ سفره‌ای با ابعاد ۰/۵×۴ متر که برای نگهداری نان مورد استفاده بوده است. تار و پود پشمی از پشم‌های

سفره نانی در ابعاد $۰/۵ \times ۴$ متر تماماً از پشم بافته شده است. زمینه از پشم خودرنگ روشن گوسفندان بومی بافته شده است. نقوش با پشم خودرنگ قهوه‌ای بافته شده‌اند. نقش غالب سفره، محرمات نامتقارن است. به این شکل که نقوش یک طرف سفره بافته شده‌اند و در طرف دیگر تکرار نشده‌اند. نقوش به دو دسته‌ی محرمات ساده در یک سمت و محرمات منقوش در سمت دیگر دیده می‌شود. نوار مرکزی نقش گلک با دو خط در طرفین که نقوش مثلی توالی که با خط شکسته به هم متصل شده‌اند می‌باشد. نقش بعد تکرار نقشی مانند Z است. نیمه‌ی بعدی محرمات ساده با نوارهای جفتی رنگی با ضخامت یکسان کار شده است.

سفره در ابعاد $۰/۵ \times ۲$ متر با پشم خودرنگ بافته شده است. تار و پود این سفره تماماً پشم است. نقش غالب محرمات از نوع منقوش است. قاب تزئینی با نخ قهوه‌ای که با رنگریزی گیاهی رنگ شده و نقش زیگراگ بر این سفره بافته شده است. پس از سه ردیف زنجیره‌ی سبز و قرمز یک نقش لوزی تو خالی مشاهده می‌شود. سه زنجیره به همراه یک نقش عقابانی^{۲۸} قهوه‌ای که سه بار تکرار شده مشاهده می‌شود. چند زنجیره و یک نوار وجود دارد که نقش ناخوانایی دارد. در میان زنجیره‌های رنگی سه لوزی تو خالی مشاهده می‌گردد. گلیم دارای ریشه‌های پشمی می‌باشد. لوار از جنس پشم و خودرنگ است.

شباهت و تفاوت‌های سفره نانی‌های سیستان

سفره‌ها تماماً با تار و پود پشمی و دار زمینی بافته شده‌اند. نقش غالب محرمات یا راه‌راه به صورت‌های ساده، منقوش، متقارن و نامتقارن است. حاشیه نیز از ارکان سفره نانی است. لوارها از پشم خودرنگ است. روش بافت سفره‌ها به روش بودنما و رنگریزی سنتی تهیه شده‌اند.

کیسه

گلیمی به شکل باریک و یکنواخت به جهت نگهداری و

تصویر ۹. سفره نانی پنجاه ساله (مأخذ: نگارنده)

زنجیر رنگی همراه یک ردیف گچک^{۲۷} رنگین دوخته شده است. نقش غالب محرمات منقوش است. در میان نقوش چند ردیف نقش موج کار شده است. سفره حاشیه و ریشه ندارد. لوارها از جنس خود سفره و پشمی هستند.

جدول (۱-۳). مشخصات سفره نانی سیستان

مشخصات	سفره نانی شماره ۶	سفره نانی شماره ۷	سفره نانی شماره ۸
ابعاد سفره نانی	۰/۵×۴	۰/۵×۴	۰/۵×۲
جنس تار و پود	پشم	پشم	پشم
نقش غالب	محرمات منقوش	محرمات ساده و منقوش	محرمات منقوش و قاب
اجرای نقوش	دوخته شده	بافته شده	بافته شده
قاب تزئینی	ندارد	ندارد	بافته شده
ریشه	ندارد	ندارد	پشمی
جنس لوار	پشم خودرنگ	پشم خودرنگ	پشم خودرنگ
روش بافت	پودنما	پودنما	پودنما
سن سفره آردی	کمتر از بیست سال	کمتر از بیست سال	پنجاه سال

مأخذ: نگارنده

حمل حبوبات و غلات مورد استفاده قرار می‌گرفته است. رنگ این نوع گلیم محدود به قهوه‌ای روشن و تیره به همراه مشکی است. فرم‌ها در دو نوع پوزیتیو و نگاتیو تکرار می‌وند. نقش تاسکت و کارچک در اکثر کیسه‌ها به کار رفته و از نظر رنگ بسیار شبیه هم هستند. به دلیل کاربرد خاص این بافته بومی، فرم و رنگ نقش کم‌رنگ‌تری دارند. (درگی، ۱۳۷۸: ۶۲).

جوال با اندازه ۱۰۰ × ۵۰ سانتی‌متر تماماً پشمی و بافت پودرو در تصویر ۱۰ قابل مشاهده است. طرح‌ها از قسمت فوقانی تصویر، طرحی مشابه گل‌لوزی در مرکز دو نوار زرشکی ساده و کارچک مشکی قرار گرفته است. نقش جفتی قرمز سیری با مثلث‌های متصل عمودی توخالی و زیگزاگ سبزی طرفین نقش گلک قهوه‌ای را گرفته‌اند و در نوار بعدی تعداد فشرده‌ای از نقوش کارچک، خطی ضربدری در رنگ‌های متنوع بافته شده‌اند. نوار منقوش آبی همان مثلث‌های توخالی عمودی محرمات نقش‌دار قهوه‌ای بعدی نیز نقشی خطی و توپر از مثلث‌هاست. در قسمت انتهایی جوال نیز کارچک مشکی و نوار قرمز سیر ساده بافته شده است.

نتیجه‌گیری
پس از بررسی‌های صورت گرفته برای شال سیستان ویژگی‌های متمایز کننده‌ای چون، ابعاد بزرگ دو لت و تکلّت کاربرد خاصش را می‌توان ذکر کرد. این بافته نام و نقوش خاص سیستان را داشته و هنر بومی منطقه محسوب می‌شود. درباره سفره آردی، لوار تاخورد، گلیمک و کچک ویژگی خاص این بافته هستند. در مورد سفره‌های نان که به علت استفاده از سفره‌های پلاستیکی دیگر مورد استفاده نیستند این بافته‌ی زیبا طویل بوده و نقوش برجسته دارند که شبیه سوزن‌دوزی هستند. پس از پرسش از کهنه‌کاران این

تصویر ۱۰. جوال عمر تقریبی ۳۰ سال (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۱۱. جوال (پشت و رو) عمر تقریبی ۷۰ سال (مأخذ: نگارنده)

فن نتیجه این شد که ضخامت نخ نقش نسبت به نخ گلیم این حس را منتقل می‌کند. و کیسه یا جوال که دارای ابتدایی‌ترین نقوش هندسی هستند. در نگاه کلی و با توجه به کاربردهای متفاوت گلیم سیستان بافته‌ای دارای، تماماً پشمی بوده که نقوش هندسی ذهنی دارد که نقوش دارای دسته‌های متقارن و نامتقارن هستند. نوع نقوش نیز به دو گروه محرمات ساده (نوارهای رنگی) و محرمات منقوش (نقوش ظریفی که به صورت نواری قرار گرفته‌اند) تقسیم شده‌اند. اکثریت گلیم‌ها رنگرزی سنتی داشته و دیگر بافته نمی‌شوند.

شباهت و تفاوت‌های میان گلیم سیستان

جنس تار و پود: تار و پود تمامی گلیم‌ها شال، سفره آردی و نانی و جوال از پشم است. تفاوت در رنگ پشم است. در تعدادی از گلیم‌ها از پشم عاجی و تعدادی از پشم خودرنگ سفید بافته شده‌اند.

جدول (۱-۴). نتیجه گیری

مشخصات تصاویر	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱
تار و پود پشمی	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
گلیمک		+		+	+						
روش بافت پودنما	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ریشه پشمی		+			+						
نقوش بافته شده	+	+	+	+	+	+	+	+	+		
کُچک						+					
لوار پشمی	+	+	+				+	+	+	+	+
لوار پشمی تا شده دو رنگ				+	+	+					
نقش غالب محرمات	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
نقش محرمات ساده	+	+	+	+	+	+		+		+	
نقش محرمات منقوش	+	+	+				+	+	+	+	+
محرمات نامتقارن								+	+	+	+
محرمات متقارن	+	+	+	+	+	+	+				
قاب تزئینی	+	+	+						+		
رنگرزی سنتی	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

مأخذ: نگارنده

تا شده و با جوال دوز دوخته شده است. و نوعی لوار منقوش که در تصاویر ۵ و ۶ دیده می شود.

نقش محرمات: نقش اصلی گلیمها محرمات است و تفاوت در نوع ساده یا منقوش بودن و نحوه ی قرارگیری نقوش است. تصاویر ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶ و ۸ محرمات ساده در کنار منقوش به کار رفته اند. در حالی که تصاویر ۷ و ۹ فقط محرمات منقوش آمده است. و تصاویر ۸، ۹، ۱۰ و ۱۱ نوع نقوش محرمات از نوع نامتقارن است.

پی نوشت:

۱. شال: به هر زیرانداز بدون پرز داری سیستان شال گفته

اجرای نقوش: نقوش با نخهای رنگی بافته شده اند؛ در نقش گلیمها از نخهای رنگی استفاده شده، که به دسته های خودرنگ سفید، خودرنگ سیاه یا قهوه ای و پشم رنگرزی شده تقسیم می شوند.

رنگرزی: نخهای مورد استفاده در گلیم، رنگرزی سنتی دارند و از گیاهان بومی سیستان رنگ شده اند.

روش بافت: تمامی گلیمها به روش بافت پودنما یا پودرو بافته شده اند. این روش یکی از ساده ترین روش های بافت گلیم است که در میان مردم رواج دارد.

لوار: در تمامی گلیمها از لوار استفاده شده است. تفاوت در نحوه ی اجرای لوار، مود یا شیرازه است. در سفره آردی لوار

۱۹. لوزی ریزه: نواری متشکل از لوزی‌های ریز پشت و سرهم
۲۰. (برازنده مقدم، ۱۳۹۲، ۲۵۳)
۲۱. آقای زین‌العابدین شهریاری گلیم فروش قدیمی بازار
پارچه‌فروش‌های سیستان
۲۲. گل لوزی: مایگان قالی به شکل کلی لوزی
۲۳. نوعی رنگدانه‌ی گیاهی به رنگ طیف دارچینی می‌دهد.
۲۴. گُچک (چ ساکن است): نوعی صدف که برای چشم
زخم بر بافته‌ها می‌دوزند.
۲۵. زنجیره: حاشیه باریک با نقش‌مایه‌های مکرر
۲۶. کارچُک: نقش‌مایه به شکل مثل‌های متداخل
۲۷. گُچک: نقش‌مایه به شکل مثلث یا لوزی که درون آن
نقش‌مایه‌های ریز نقش شده باشد.
۲۸. عَقَبانی: نقش‌مایه‌ای به شکل مربع چسبیده به دو
گوشه‌ی مربع مجاور
۱. می‌شود. به گلیمی که به عنوان زیرانداز مورد استفاده است
شال گفته می‌شود.
۲. سفره‌آردی: به سفره‌ی نگه‌داری آرد در برابر تغییرات
جوی و حشرات سفره‌آردی گفته می‌شود.
۳. سفره‌نان: سفره‌ی نگه‌داری نان
۴. سوماخ: یکی از انواع گلیم با پودرها شده در پشت
۵. خرسک: نوعی بافته‌ی داری با پرزهای بسیار بلند.
در سیستان در دهه‌ی شصت طائفه‌ی کوه‌کنان خرسک
می‌بافته‌اند.
۶. در کتاب مَسَالک الممالک در دوره‌ی صفاریان سیستان
صحبت به میان می‌آورد.
۷. نخستین کتاب جغرافیا به زبان فارسی در سده ۴ هجری
۸. پوشک(ش ساکن است): چوب باریک، ترکه
۹. جُلک: به دوک ریسندگی در گویش سیستانی گفته
می‌شود.
۱۰. چَغک: نام گیاهی بومی سیستان که طیف رنگ
دارچینی می‌دهد.
۱۱. شار: نوعی دندانه که در رنگرزی سیستان مورد استفاده
قرار می‌گیرد.
۱۲. نقش‌مایه یا حاشیه به شکل دندانه که اغلب به صورت
مثلث‌های متداخل دو رنگ در می‌آید.
۱۳. گُلک: نقش‌مایه‌ای به شکل لوزی نقش‌دار
۱۴. شاخک: نقش که نقش‌مایه‌ی اصلی آن قوچک (نقش
مایه به شکل شاخ قوچ) باشد.
۱۵. لوار: لوار، شیرازه یا مود، به لبه‌های گلیم، قالی و
شالتوک گفته می‌شود.
۱۶. خشته‌چتر دار: مایگانی به شکل یک خشت با اضلاع
پلکانی یا کنگره‌دار، در میان این نقش یک مربع است.
۱۷. ابروی عروس: نقش‌مایه‌ی به شکل خط شکسته که
تکرار می‌شود.
۱۸. گلیمک عریض: یکی از ویژگی‌های قالی سیستان بافت
گلیمک عریض است. این گلیمک گاهی نقش دارد.

منابع:

- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰). مَسَالک الممالک. تهران:
بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اکاتی، مهدی (۱۳۹۲). بررسی و آسیب‌شناسی تخت
بافته‌های (بافته‌های بدون پرز) سنتی سیستان، پایان‌نامه
کارشناسی‌ارشد دانشگاه سیستان و بلوچستان، دانشگاه هنر
و معماری.
- برازنده مقدم، طوبی (۱۳۹۲). شناخت و معرفی گلیم خراسان
جنوبی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد دانشگاه الزهرا (س).
- پرهام، سیروس (۱۳۷۸). جلوه‌های اساطیری و نمادهای
نخستین در قالی ایران، نشر دانش، سال شانزدهم، شماره ۱،
ص ۴۷-۴۰.
- حصوری، علی (۱۳۷۱). فرش سیستان (تک مضمونی‌های فرش-
۱)، تهران: انتشارات فرهنگیان.
- درگی، عباس (۱۳۷۸). رنگ و فرم در هنرهای تزئینی سیستان
و بلوچستان، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه تربیت
مدرس.
- دولت‌آبادی، زهرا و پروین، دولت‌آبادی (۱۳۹۲). هنرهای سنتی
سیستان با استفاده از الیاف گیاهی و حیوانی، فصلنامه
فرهنگ مردم ایران، شماره ۳۲، ص ۹۱-۱۰۹.

ستوده، منوچهر (۳۷۲). *حدودالعالم من المشرق الى المغرب*، تهران: طهوری، چاپ اول.

شیرعلی‌یان، فاطمه (۱۳۹۴). *مقایسه تطبیقی نقشمایه های به کار رفته در هنر سیستان و بلوچستان از ورود آریایی ها تا عصر حاضر (مطالعه موردی سفال، دست‌یافته‌ها، رودوزی‌ها، زیورآلات)*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد دانشگاه پیام نور تهران.

فروغی، مریم و سایرین (۱۳۹۳). *صنایع‌دستی-گلیم سیستان و بلوچستان- ویژگی‌ها*، تهران: انتشارات موسسه استاندارد ملی ایران، چاپ اول.

یاوری، حسین، سارا سادات مکیان، پروین محمد پورنجاتیان و همکاران (۱۳۹۲). *شناخت گلیم و گلیم‌ماندهای ایران*، تهران: سیمای دانش.